

УДК 39:316.324.5 (477)

DOI: 10.31651/2413-8142-2021-25-Lozovyi

В. С. Лозовий*доктор історичних наук, професор, головний консультант, Національний інститут стратегічних досліджень,
м. Київ, Україна*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5057-2838>e-mail: lozovyi_v@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Лозовий В. С. Аграрний тип українського суспільства Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст.: підстави формування засад вітчизняного аграризму в період революції 1917 – 1921 рр. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 71-78. doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Lozovyi

АГРАРНИЙ ТИП УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НАДДНІПРЯНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX–ПОЧАТКУ XX СТ.: ПІДСТАВИ ФОРМУВАННЯ ЗАСАД ВІТЧИЗНЯНОГО АГРАРИЗМУ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РР.

У статті означено сутнісні характеристики українського суспільства Наддніпрянщини і констатовано, що у другій половині XIX - на початку XX ст. воно було суспільством переважно аграрного типу. З'ясовано, що підставами формування вітчизняного аграризму в добу Української революції 1917 – 1921 рр. були: в економічній сфері – землеробський спосіб виробництва, основним предметом праці в якому є земля і постійно пов'язана з нею діяльність селянина; у політичній сфері – селянська демократія у формі самоврядування сільської громади, яка бачилася зразком для всіх суспільно-державних відносин; у соціальній сфері – ідентифікація селян як найважливішої та кращої суспільної верстви; у соціально-політичній сфері – суперечність між «малим локальним суспільством» села та «великим суспільством» уособлюваним містом та владою; у правовій сфері – бачення соціальної справедливості, що побутувало у звичаєвому праві де право власності пов'язано з фізичною працею; у національно-політичній сфері – селянство як репрезентант українства та соціальна база державотворення; у суспільно-психологічній сфері – несприйняття модернізаційних процесів селянською ментальністю; у духовній та соціокультурній сфері – традиційно-патріархальний характер селянської свідомості і декларування потреби домінування народної культури в суспільстві.

Ключові слова: селянство, Наддніпрянська Україна, аграрний тип суспільства, аграризм, громада, державотворення, Українська революція 1917 – 1921 рр.

Постановка проблеми. Тема селянства та пов'язаної з ним історичної спадщини важлива для розуміння нашого минулого та сьогодення. Інакше і не може бути, оскільки багато українців мають селянське коріння. Селянська проблематика завжди привертала увагу дослідників і багато її аспектів стали предметом історичних студій. Нинішній етап пізнання феномену селянства потребує ґрунтовнішого теоретичного осмислення. Недостатньо від-рефлексованими та малоз'ясованими на цей час є комплекс проблем, пов'язаних із роллю селянства як суб'єкта суспільно-політичних подій, передусім у період революції 1917–1921 рр. Виявлення взаємозв'язків та детермінації способу буття селян із революційними та державотворчими процесами, їх впливу на ідеологію та політику різних форм державності в Наддніпрянській Україні, з'ясування витоків та передумов формування українського аграризму є актуальним завданням сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти теми аграризму ґрунтовно досліджують вітчизняні історики. С. Корновенко та Ю. Пасічна з'ясували причини появи східноєвропейського аграризму, розкрили розуміння цього поняття. Поряд із іншими варіантами аграризму, виокремили його український різновид [1]. С. Корновенко та В. Тельвак розкрили витоки і сутність явища агра-

ризму в країнах Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст. і дали його власне визначення [2]. С. Корновенко, висвітлюючи «хутірську філософію» П. Куліша, зазначив, що вона стояла не лише біля витоків ідеології українського аграризму – вона узгоджується з ідеями центрально-східноєвропейського аграризму, ставши фундаментом смислового підґрунтя українського аграризму першої третини XX ст. [3]. К. Галушко, дослідивши «хліборобську ідеологію» В.Липинського, дійшов висновку про її схожість до чехословацького та болгарського аграризмів, які репрезентують собою спробу вирішення комплексу соціально-політичних проблем аграрного суспільства, що потерпало від наслідків модернізації [4]. Розглядаючи суб'єктний фактор аграрного питання як одну з передумов революційних подій 1917–1921 рр. С. Корновенко зробив висновок, що на авансцені історії з'явився новий активний суб'єкт – селянин-ідеоман [5]. Однак висвітлення головних характеристик українського суспільства Наддніпрянщини в ракурсі їх детермінації з революційними процесами в контексті з'ясування проблеми формування та втілення політики аграризму в добу Української революції 1917-1921 рр. потребує подальших досліджень.

Мета. Мета статті – означити сутнісні характеристики українського суспільства Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., визначити його тип, з’ясувати які базові елементи стали підставою формування вітчизняного аграризму як селяноцентричного феномену Української революції 1917–1921 рр.

Методологічною основою дослідження є соціокультурний підхід, що дає можливість пояснити, як етнічні та соціальні норми, цінності, ідеали, стереотипи, традиції українського селянства, притаманні суспільству аграрного типу, багато в чому детермінували суспільно-політичні процеси та вплинули на появу вітчизняного аграризму в 1917–1921 рр.

Виклад основного матеріалу. У соціальній структурі українського суспільства Наддніпрянщини на початку XX століття домінувало селянство. До селянського стану зараховувалися 97% населення, а 87 % займалися сільським господарством. [6, 40]. Спосіб життя українського народу та основні риси його свідомості можна пояснити феноменом землеробства. Увесь уклад життєдіяльності українців (праця, традиції, культура, мова та ментальність), адаптований до ландшафту, детермінований природними циклами й сільськогосподарським календарем [7, 60]. Оскільки весь процес життєдіяльності селянина зациклений на землі, все, що було пов’язане з нею, мало для українця священне значення. Сакральність землі як такої, що породжує і відтворює життя, разом з її практичним, утилітарним значенням символу багатства і добробуту, робило землю епіцентром всіх прагнень та бажань українців. Вважалося, що людина, відірвана від землі, втрачала коріння, розривала з традицією, природою і перетворювалася на маргінала.

Щоб адекватно зрозуміти систему світоглядних і певною мірою ідеологічних поглядів селянства, зупинимось на суспільних цінностях та ідеалах, які воно сповідувало. Пояснити феномени селянської поведінки можуть погляди селян на власність, передусім земельну. Хліборобство вигартувало в українській ментальності стереотип праці як «повсякденного важкого завдання перед Ненькою-Землею» [8, 98]. У свідомості селян праця цінувалася вище права власності. Вони стверджували, що «Земля – Божий дар», захоплена поміщиками, котрі внаслідок цього й користуються селянською працею. Тому треба вимагати селянам землі» [9, 62]. Це було своєрідне селянське ідеологічне обґрунтування потреби експропріації землі у поміщиків та передачі її хліборобам-трударям (19% українських селян були безземельними, половина селянських господарств вважалася бідняцькими [10, 116]). На переконання селян, все, що створене Богом (природою) і до чого не вкладено працю, повинно належати всім [11, 15].

Країна селянського ідеалу – це передусім країна, в якій не існує панської приватної власності на землю, де вся вона належить трудящим хліборобам. Ставлення українського селянства до приватної власності було двояким. «Українець – це хазяїн та власник», – констатували дослідники аграрних відносин навіть лівих поглядів [12, 15]. У свідомості селян власність визнавалася фундаментальною цінністю лише щодо себе, стосовно поміщиків та інших землевласників вона такою не визнавалася [13, 103]. На відміну від офіційних поглядів панівних верств, основним джерелом власності й матеріального достатку селяни визнавали особисту працю на землі як засобі виробництва. Оскільки пани не працювали, а лише отримували прибутки від експлуатації інших, їхня власність в очах селян не мала сакрального характеру недоторканості як у країнах Заходу. Зрозуміло, що поліпшення своїх матеріальних умов селяни бачили за рахунок поміщицьких земель.

Побутування культу праці, своєрідного «трудового принципу», на якому базувався селянський спосіб життя, є надзвичайно важливим для української хліборобської ментальності. Саме тому, в період революції українські демократичні уряди Центральної Ради, а особливо Директорії, використовували «трудова принцип» (влада трудящих та землекористування на основі використання власної праці) у своїй ідеології та політиці. Домінування селянства у соціальній структурі українського суспільства визначило базову засаду ідеології аграризму – будівництво національної державності у формі Української народної, тобто трудової, республіки та засади класової політики, на основі диференціації суспільства на так звані трудові та нетрудові верстви.

Земля повинна перебувати у власності або користуванні сім’ї у кількості, яка б забезпечувала її членам засоби до існування (споживча норма), але не більше, ніж сім’я могла б обробити працею своїх членів (трудова норма). Володіння землею більше трудової норми, коли застосовувалася наймана праця, у свідомості селян пов’язувалося з експлуатацією і, відповідно, несправедністю набутого таким чином майна. У добу революції цей селянський ідеал намагалися втілювати уряди УНР. Він став важливою складовою політики вітчизняного аграризму.

У контексті розвитку базових засад українського аграризму потрібно дати відповідь на питання: яку форму аграрних перетворень, землекористування чи землеволодіння, підтримували під час революції 1917-21 рр. селяни, які віками мріяли отримати хоча б ще декілька десятин у власність? На нашу думку, українські селяни сприймали соціалізацію лише як перехідний етап – етап експропріації землі у поміщиків, а надалі сподівались отримати землю і шляхом механізму спадкового землекористування фактично зробити її своєю приватною власністю.

Отже, від здійснення аграрної реформи селяни очікували не скасування інституту власності, а передусім зміни власника, ідеологічним обґрунтуванням чого, як зазначалось, мав стати принцип особистої праці.

Специфічними були відносини між локальними спільнотами «малого сільського суспільства» (сім'я, село, поле) та «великим суспільством» (державна влада, місто). Ставлення українця до влади як інституту формувало чинник тривалої відсутності власної держави, а отже «суспільства, що відповідало його духовним потребам» [14, 21]. І постільки його емоційні інтереси, зважаючи на це, не мали збігатися з державними, він завжди мусив шукати їх у малих, локальних співтовариствах, завдяки чому у психічному розвитку характеру українського народу утворився соціальний феномен «спільноти», «малого гурту», об'єднаного емоційно-почуттєво, що призвело до локалізації інтересів українського селянина, зосередженні їх передусім на сім'ї, громаді [15, 88].

Основна частина народу вела спосіб життя, що ґрунтувався на патерналістських моральних цінностях сільської громади. Остання складалася з осередків – родин-господарств на чолі з батьком. У цій аграрній системі інститут сім'ї посідав важливе місце. Сім'я мала не лише соціальну, але й економічну функцію і була головною виробничою одиницею, оскільки всі члени родини працювали у господарстві. Якщо сім'я, громада сприймалися селянином як продовження його самого, сила сімейно-родинних та сусідсько-територіальних зв'язків – як частина його сил, то надлокальне «велике суспільство» не лише дистанціювалося територіально, але й відчувалося соціально, матеріалізуючись в інститутах державної влади й міста, що сприймалися як чужі селянському соціуму [16, 93].

У підросійській Україні нижчою адміністративною одиницею та економічним об'єднанням була селянська община або громада. За різними підрахунками, на початку ХХ ст. на громадському праві в Україні перебувало від 52% до 66% селянських господарств від усієї кількості селянських земель [17, 55; 18, 370]. Здебільшого громада зберігалася у південних та лівобережних губерніях. М. Гримич наголошує на особливій неприязні українських селян до громадського (земельного і громадського) упорядкування [19, 93]. У безпередільних громадах юридично залишалася громадська власність на землю, але фактично садиби та польові наділи перебували не лише у володінні, але й у повній власності окремих домогосподарів, що стало нормою звичаєвого права. На Правобережжі та значній частині Полтавщини земля здебільшого перебувала у подвірному землеволодінні.

Українська громада як соціальна інституція не була тотожною російській общині. Вона являла собою добровільне товариство, в якому обов'язки лю-

дини щодо громади не йшли, як правило, далі того, що було визначено спільними рішеннями [20, 21]. Громада в Україні, на відміну від Росії, була суто адміністративною одиницею [21, 139]. Однак і тут сільська громада відігравала в житті селянина велику роль, що зумовлювалося «моральною економікою» селянства, аграрно-традиційним способом буття.

Протягом століть громада була основним осередком соціального життя українського селянства. Вона формувала, зберігала і прищеплювала своїм членам ідеали, цінності та норми цього життя. Громада виробила свою модель управління, яка формувалася на основі вічного ідеалу станової селянської демократії – вирішення усіх питань сходом, тобто радою усіх домогосподарів. Громадівський (вічовий) демократизм був характерною рисою соціального життя українців, зазначав В. Антонович. Він писав, що народні ідеали об'єктивувалися «в стародавнім вічі, в козацькій раді», у таких формах етносоціального устрою, «де члени мали волю і рівноправність» [22, 90-101]. Арена сільського сходу була першою школою суспільної і навіть політичної діяльності селян. Водночас сільська громада це й соціальний інтегратор. Традиції взаємодопомоги, що побутували в громаді, толоки, спільні громадські роботи, формували на селі елементи громадянського суспільства.

Модель соціальних відносин та управління всередині громади робила її основою соціального порядку на селі. Відтак, зазначена модель як найбільш прийнятна, близька та зрозуміла селянам за принципом аналогії проектувалася як бажаний ідеал на весь суспільний лад, який можна кваліфікувати як аграрну демократію. Тобто, такий тип самоврядування, який бачився селянами як система відносин, заснованих на участі у прийнятті рішень усіма представниками сільської громади згідно з звичаєвим правом. Така демократія, на нашу думку, була однією з важливих засад феномену аграризму, що мав місце в добу Української революції 1917–1921 рр.

На початок ХХ ст. правові відносини на селі формувалися та регулювалися частково державними юридичними нормами, а здебільшого місцевими звичаями [23, 117-121]. Селяни дуже дорожили звичаєвим правом, оскільки вважали, що звичай вище закону, тому що звичай завжди виходив із селянського середовища, підсумовував історичний досвід, а закон придумано «чужими», тобто жителями міст, державними чиновниками. Норми звичаєвого права, якими здебільшого послуговувались у сільському судочинстві, були усними, гнучкими, тому у селянства не сформувалось поняття про формальну визначеність та твердість права. Статус державного закону як носія ідеї справедливості був досить низьким, а звичаєве право у свідомості селян якраз і втілювало в собі цю ідею. Відтак се-

ляньська правосвідомість являла собою симбіоз реально існуючих юридичних норм і норм, бажаних селянству.

У становій системі Російської імперії основний тягар податків лягав на плечі селян. Податки пов'язувалися селянами з визиском, несправедливістю, репресіями державного апарату. Відтак стає зрозумілим, що омріяне поняття «волі» багато в чому асоціювалося у хліборобів із звільненням від усіх державних повинностей [24, 186].

Здавна в українській ментальності існувала суперечність між містом і селом. На противагу містам, як осередкам розвитку чужої цивілізації і штучної (ненародної) культури, українські селяни сповідували ідею праці на землі, злиття з природою. Отже, штучності, чужородності іншонаціонального міста протиставлялася природність сільського життя українців, з його домінуванням «натуральності» виробництва, продовольчого та непродовольчого самозабезпечення, морального обов'язку працювати, солідарності та взаємодопомози у сім'ї та громаді, віковичних традиційних цінностей. Українська селяньська більшість вбачала в містах лише центри жорстокої влади, звідки йдуть накази, примус, визиск [25, 191]. Цивілізація і культура міст сприймалися селом як щось неорганічне, породжене панями, гнобителями, дармоїдами. У свідомості селян місто вважалося паразитичним наростом на тілі народу, місцем, звідки влада панів охороняє панські інтереси, їх власність (передусім земельну). Місто сприймалося як своєрідний аналог неробства та розпусти. Коментуючи суперечність міста та села в Україні, Г. Клунний зазначив, що місто, яке живе та розвивається за рахунок сільського населення певного регіону, «в ідеалі повинно стати виразником волі цього населення» [12, 11-13]. Однак через неукраїнський склад міста, воно чуже українському населенню села.

Сільськогосподарська праця обмежувала соціальну мобільність селян, тісно прив'язувала їх до свого села, свого повіту. Н. Григорієв констатував, що «селяньський патріотизм міцний, але дуже вузький, обмежений селом, краєм» [26, 38]. Для селян пріоритетними були локальні, місцеві проблеми та інтереси, а все, що відбувалось за межами найближчих населених пунктів, їх мало цікавило.

Селяни вважали, що їх аграрний спосіб буття, спрямований передусім на виробництво сільськогосподарської продукції для підтримання біологічного існування, і зумовлені цим сімейно-патріархальні відносини в громаді, є природними та самодостатніми. Правопорядок у селі тримався на пануванні звичаю та авторитеті старших та заможніших. Організаційна простота селяньського управління, де на загальному зібранні батьків родин, господарів (сході) обираються органи, які регулюють відносини в громаді (старости, десятські тощо), вирішуються усі питання, контрастувала з адміні-

стративними структурами держави, які нав'язувалися нею і домінували над сільською громадою. Тому інший тип соціальної організації, який уособлювали місто та держава, вважався неприродним, оскільки не був безпосередньо пов'язаним з системою відтворення та виживання. Відтак селяни вбачали в адміністративних структурах держави не регулюючу роль сільських управлінських органів у громаді, а паразитуючу та репресивно-визискуючу. Звідси утопічні прагнення знищити владу ненависної держави, як паразитарного наросту на тілі народу, зажити у своєму локальному світі, згідно зі своїх суспільних цінностей, свого способу буття, селяньської громадської моделі управління. З цієї ментальної настанови й походить феномен «селяньських республік» у революційну добу 1917–1921 рр., коли з'явилися численні утворення, які намагалися не допустити на свою територію представників різних форм державності та військових формуваль.

Для селянина як суб'єкта суспільної дії важливо самоусвідомлення самого себе та інших соціальних верств та страт. У підросійській Україні соціальний статус селянина був дуже низьким [27, 116-117]. Тим парадоксальнішою виглядає власна статусна самоідентифікація селян. Про почуття самоповаги і власної значущості для суспільства свідчить своєрідне бачення українським селянством соціальної структури, яку на його погляд складала: «пани, євреї і люди». У цій структурі селяни та люди ототожнювалися [26, 47], а якісним виміром цієї «людскості», водорозділом між селянами та іншими верствами була фізична праця, виробництво продуктів харчування для підтримання життя. Зазначений стереотип й визначав своєрідне сприйняття селянами понять «пани» та «буржуазія». Пани, буржуї – це ті, хто не працює, експлуатує найману працю, наживається на трудящих. Отже, їх багатства, майно нажиті несправедливо і повинні бути розподілені по-справедливості між трудящими. Надалі провідники національно-визвольного руху особливо наголошували на безбуржуазності українського народу і тим ототожнювали інтереси «трудящого народу» та українства, пов'язували національне та соціальне визволення, що було прикметною рисою вітчизняного аграризму в УНР.

Оскільки українство було представлене селянством, а вищі верстви здебільшого склалися з представників інших національностей, суспільні відносини розглядалися українцями крізь призму етносоціального антагонізму: експлуататор (чужинець) – експлуатований (український селянин). Відтак соціальні відмінності, що відділяли селян від інших шарів суспільства, «служили одночасно національним бар'єром між українцями та неукраїнцями» [28, 100]. Констатувалася фактична однокласовість українського суспільства, яка зумовлювала його егалітаризм і демократизм [29, 194-195].

Протягом століть ядром боротьби селян за свої права були ідеї, навколо яких формувалася селянська ідеологія. Крізь призму реалізації ідеї «землі і волі» формувалися селянські уявлення про бажане й омріяне суспільство. У спрощеному вигляді поняття «земля» уособлювало систему економічних, а поняття «воля» – систему політичних цінностей. Важливою для селянської свідомості була ідея справедливості, яка мала на увазі передусім рівність: в економічній сфері – рівний доступ до користування землею всіх, хто обробляє її власною працею, а в політичній – участь трудящих у формуванні владних структур. У революційну добу ці селянські ідеали фактично стали офіційною ідеологією урядів УНР і фундаментальними засадами політики аграризму.

Селянський світогляд формувався під впливом православної церкви. Однак революційні події 1917–1921 рр. ілюструють наскільки знівельовався авторитет церкви та релігійних цінностей. На заваді розвитку господарства, покращенню соціокультурного рівня життя селянства була масова неписьменність, яка у селах становила від 91% до 96%, залежно від регіону [30, 222].

Багатовікове перебування України в різних державних утвореннях породило проблему національної свідомості українського народу. Як наслідок, широкий загал українського селянства мав слабе уявлення щодо своєї національної ідентичності. Однак лібералізація національної політики царського уряду після 1905 р. і діяльність просвітніх та кооперативних організацій, агітація національно-свідомої інтелігенції, поширення української преси та книги принесло певні плоди. Позитивні зміни у національній свідомості селянства відзначив С. Чикаленко: «Є села, в яких майже всі селяни свідомі націоналісти, навіть шовіністи українські» [31, 289].

Все ж, лише незначна група осіб була носіями окремої національної свідомості і могла вирішувати національно-політичні завдання. Як зазначає Б. Кравченко, селянинові бракувало національного інстинкту, але він гостро відчував економічну несправедливість. Намагаючись задовільнити свої економічні прагнення, він не мав іншого вибору, як звернутися до політичного устрою. Уперше більш тісний зв'язок між вирішенням аграрної проблеми і національного питання спостерігався під час революційних подій 1905 р. Змушене обмірковувати й формулювати свої економічні вимоги, селянство почало усвідомлювати політичні й національні проблеми. У селянських присудах та наказах з'являються вимоги політичної автономії України та українськомовної школи [6, 49-50]. Ці ж вимоги висувалися Центральною Радою, починаючи з весни 1917 р.

У другій половині XIX – на початку XX ст. модернізація, яка проводилася державою, призвела до зuboжіння частини селянства і збагачення лише невеликої його частини, що згідно з селянською мораллю підривало засади соціальної справедливості. Комерціалізація, втягування селян у ринок, збільшували соціальну мобільність хліборобів, але руйнували патріархальний уклад життя. Модернізація, запровадження машин у сільському господарстві, провокували рецидиви консервативної свідомості у селянства, створювали стереотип, що нововведення не покращують, а погіршують життя хліборобів, оскільки знижувався попит на робочі руки.

Ринкова еволюція в суспільстві, що внесла в традиційний спосіб життя українського селянства низку змін, водночас незначно вплинула на його соціально-психологічну самотність. Свідомість хліборобів характеризувалася збереженням у загальних рисах традиційної землеробської культури, пріоритетністю праці на землі. Ментально прив'язані до землі українські незаможні селяни намагалися до останнього триматися за своє господарство і не покидали сільськогосподарські заняття, щоб переселитися у місто й заробляти собі на життя у сфері промислового виробництва. Загалом селяни осудливо ставилися до тих, хто зраджував батьківській ниві й шукав кращих умов життя у місті [32, 133]. Я. Грицак констатував, що «абсолютна більшість українців продовжувала жити традиційним укладом життя, слабо реагуючи на економічні зміни» [29, 15].

Прихильність до природного способу буття виробила в селянській ментальності достатньо неприязне сприйняття індустріалізації і пов'язаною з нею зміною способу життя. Нововведення модернізації не вкладалися у традиційну аграрну світоглядну систему, тому часто ігнорувалися та відкидалися селянством. Для українських селян щоденне життя передреволюційного періоду складалося із складної суміші «патріархально-консервативного» і «модерного», що формувалося в рамках традиційних відносин.

Висновки. На початок XX ст., незважаючи на модернізаційні процеси українське суспільство Наддніпрянщини залишалося багато в чому суспільством аграрного типу, що визначалося такими характеристиками: домінування селянства у соціальній структурі; життя в системі взаємодії «людина–природа», земля як найбільше благо та базова цінність, переважання в економіці сільськогосподарського виробництва з застосуванням простих технологій; суспільна організація патріархального типу, важливість інституту сім'ї, побутування сімейного селянського господарства як головної виробничої одиниці, що мала натурально-споживчий характер; важливість сільської громади як соціального інтегратора з її господарською, адміністра-

тивною та соціальною функціями; солідарність у громаді та недовіра до зовнішнього світу (держави, міста, панів тощо); традиційна система соціальних норм та цінностей, визначальне місце фізичної праці як високої цінності, морального обов'язку, соціального статусу та легітимізації власності і багатства; селянські уявлення про справедливість та домінування звичаєвого права; локальність інтересів, партикуляризм, низька соціальна мобільність; консерватизм, інерційність, низьке сприйняття нововведень, націленість на стабільність; селянська свідомість має патріархально-релігійний характер, відсутність масової освіти; низька національна ідентичність, взаємзв'язок селянських соціальних та національних вимог.

Аграрний тип українського суспільства визначив і підстави формування вітчизняного аграризму в добу Української революції 1917 – 1921 рр.: в економічній сфері – землеробський спосіб виробництва, основним предметом праці в якому є земля і постійно пов'язана з нею діяльність селянина; у політичній сфері – селянська демократія у формі самоврядування сільської громади, яка бачилася зразком для всіх суспільно-державних відносин; у соціальній сфері – ідентифікація селян як найважливішої та кращої суспільної верстви; у соціально-політичній сфері – суперечність між «малим локальним суспільством» села та «великим суспільством» уособленим містом та владою; у правовій сфері – бачення соціальної справедливості, що побутувало у звичаєвому праві де право власності пов'язано з фізичною працею; у національно-політичній сфері – селянство як репрезентант

українства та соціальна база державотворення; у суспільно-психологічній сфері – несприйняття модернізаційних процесів селянською ментальністю; у духовній та соціокультурній сфері – традиційно-патріархальний характер селянської свідомості і декларування потреби домінування народної культури в суспільстві.

Висновки. З настанням Лютневої революції 1917 р., зважаючи на особливості суспільної структури українського народу та домінування сільського населення, соціальною базою національно-визвольного руху могло стати лише селянство з його аграрно-традиційним світобаченням. Селянство перебувало в центрі концепцій суспільно-політичних перетворень і державного будівництва українських вчених та громадсько-політичних діячів. У добу революції 1917–1921 рр. формувався та реалізовувався український різновид аграризму базований на політичних, соціально-економічних прагненнях та інтересах селянства, враховувалася його політична культура, свідомісні настанови та цінності. Відтак ставлення селянства до владних режимів та їх політики в період Української революції 1917-1921 рр. й визначило хід військово-політичних подій та процеси державотворення на терені України.

Подяка. Автор статті щиро вдячний всім учасникам редакційної колегії за поради, надані під час дослідження та написання статті.

Фінансування. Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

Список використаної літератури та джерел:

1. Kornovenko S., Pasichna Y. Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19th and early 20th centuries. *Український селянин*. 2019. Вип. 22. С. 24–29.
2. Корновенко С., Тельвак В. Аграризм як селяноцентричний феномен країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст.: витоки і сутність явища. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 10-16.
3. Корновенко С. Хутірська філософія П.Куліша: біля джерел українського аграризму. *Український історичний журнал*. 2020. №5. С. 64-76.
4. Галушко К. “Хліборобська ідеологія” В. Липинського у системі східноєвропейського аграризму. *Український історичний збірник*. 2000. №2. С.164-200.
5. Корновенко С. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917-1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. №4. С. 83-94.
6. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / пер. з англ. Київ: Основи, 1997. 423 с.
7. Кисельов М. Феномен землеробства в українському світі. *Генеза*. 1995. №1 (3). С.59-66.
8. Зибцев В., Попов В. Господарський менталітет України: теорія, історія та сучасний стан. Донецьк: Норд-Пресс, 2005. 176 с.
9. Колісниченко Д. Всероссийский крестьянский союз в 1905-1907 гг. М: Институт российской истории РАН, 2006. 312 с.
10. Ковальова Н. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902– 1922 рр.): дис. ... д-ра іст. наук спец. 07.00.01, 2020. 560 с.
11. Мицюк О. Аграрна політика (1800-1925 рр.). Подєбради: Видання «Вид.Т-ва при Укр. Госп. Академії в ЧСР», 1925. Т.2. Ч.1. 272 с.
12. Клунний Г. До питання про земельну політику на Україні: в дискусійному порядку. Для членів КП (б) У. Київ: Державне видавництво, 1921. – 40 с.
13. Качинський В. Соціалізація сільського хазяйства на Україні. Київ: Издательство «Борьба», 1919. 30 с.
14. Храмова В. До проблеми української ментальності. Замість передмови. Українська душа. Київ: «Фенікс», 1992. С.3-18.
15. Поліщук І. Ментальність українства: політичний аспект. *Людина і політика*. 2001. №1(13). С.86-92.
16. Гордон А. Крестьянство востока: исторический субъект, культурная традиция, социальная общность. Москва: Наука, 1989. 222 с.

17. Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917-1921 рр.). Черкаси: Ант, 2007. 280 с.
18. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Київ: Наукова думка, 2006. Т.1. 631 с.
19. Гримич М. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. Київ: Арістей, 2006. 560 с.
20. Нагорна А. Політична культура українського народу: історична перспектива і сучасні реалії. Київ: Стило, 1998. 278 с.
21. Моїсєєва Н. Ментальність і місцеве самоврядування: взаємозв'язок, проблеми, протиріччя: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Харків, 1998. 181 с.
22. Антонович В. Три національні типи народні. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори. К: Либідь, 1995. С.90-101.
23. Шанин Т. Обычное право в крестьянском сообществе. *Общественные науки и современность*. 2003. № 1. С.116-121.
24. Дубровский С. Очерки русской революции. Вып.1. Сельское хозяйство. М.: Издательство Наркомзема «Новая деревня», 1923. 402 с.
25. Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). К: Наукова думка, 1992. 356 с.
26. Григорієв Н. Українська національна вдача. Вінніпег: Видання Української видавничої спілки в Канаді, 1941. 62 с.
27. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах; переклад на укр. З.Борисюк. К: Критика, 1998. 336 с.
28. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. К: Генеза, 1996. 360 с.
29. Дичковська Г. Світоглядні аспекти українського державотворення в контексті ідеї справедливості. *Генеза*. 1998. №1-2 (6-7). С.194-195.
30. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук.: Накладом Марії Ковалевської, «Biblos», 1960. 720 с.
31. Чикаленко С. Щоденник (1907-1917). Львів: Червона Калина, 1931. 496 с.
32. Крижанівська О. Селянське господарювання // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. Т.1. К.: Наукова думка, 2006. С.379-388.

References:

1. Kornovenko, S. & Pasichna, Y. (2019) Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19th and early 20th centuries. *Ukrayins'kyi selyanyn (Ukrainian peasant)*. 22. 24–29. [in English]
2. Kornovenko, S. & Tel'vak, V. (2020) Ahraryzm yak selyanotsentrychnyy fenomen krayin Tsentral'noyi ta Pivdenno-Skhidnoyi Yevropy druhoi polovyny XIX – pershoi tretyny XX st.: vytoky i sutnist' yavlyshcha. [Agrarianism as a peasant-centric phenomenon in Central and South-Eastern Europe in the second half of the nineteenth – first third of the twentieth century: the origins and essence of the phenomenon]. *Ukrayins'kyi selyanyn (Ukrainian peasant)*. 24.10-16. [in Ukrainian]
3. Kornovenko, S. (2020) Khutirs'ka filosofiya P.Kulisha: bilya dzherel ukrayins'koho ahraryzmu. [Farm philosophy of P. Kulish: near the sources of Ukrainian agrarianism]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*. 5. 64-76.[in Ukrainian]
4. Halushko, K. (2000) «Khlіborobs'ka ideolohiya» V. Lypyns'koho u systemi skhidnoyevropeys'koho ahraryzmu. [«Agricultural ideology» V. Lypynsky in the system of Eastern European agrarianism]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zbirnyk. (Ukrainian historical collection)*. 2. 164-200. [in Ukrainian]
5. Kornovenko, S. (2017) Sub'yektnyy skladnyk ahrarnoho pytannya yak odna z peredumov Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917-1921 rr. [Subjective component of the agrarian question as one of the prerequisites of the Ukrainian revolution of 1917-1921]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. (Ukrainian Historical Journal)*. 4. 83-94. [in Ukrainian].
6. Kravchenko, B. (1997) Sotsial'ni zminy i natsional'na svidomist' v Ukrayini XX st. [Social change and national consciousness in Ukraine in the twentieth century]. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian]
7. Kysel'ov, M. (1995) Fenomen zemlerobstva v ukrayins'komu sviti. [The phenomenon of agriculture in the Ukrainian world]. *Geneza. (Genesis)*. 1 (3). 59-66. [in Ukrainian]
8. Zybtssev, V. & Popov V. (2005) Hospodars'kyi mentalitet Ukrayiny: teoriya, istoriya ta suchasnyy stan. [Economic mentality of Ukraine: theory, history and current state]. Donetsk: Nord-Press. [in Ukrainian]
9. Kolosnychenko, D. (2006) Vserossyyskyy krest'yanskyi soyuz v 1905-1907. [All-Russian Peasants' Union in 1905-1907]. Moskva: Ynstytut rossyyskoy ystoriy RAN,
10. Koval'ova, N. (2020) Selyans'ka revolyutsiya v Naddnipyans'kiy Ukrayini (1902– 1922). [Peasant revolution in the Dnieper Ukraine (1902-1922)]. *Doctor's thesis*. [in Ukrainian]
11. Mytsyuk, O. (1925) Ahrarna polityka (1800-1925 rr.). [Agrarian policy (1800-1925)]. Podebrady: Publication «Publishing House at Ukr. Mr. Academy in Czechoslovakia». [in Ukrainian]
12. Klunyy, H. (1921) Do pytannya pro zemel'nu polityku na Ukrayini: v dyskusynomu poradykovi. Dlya chleniv KP (b) U. [On the issue of land policy in Ukraine: in a debatable manner. For members of the CP (b) U]. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo.[in Ukrainian]
13. Kachyns'kyi, V. (1919) Sotsyalizatsyya sel'skoho khazyaystva na Ukrayne. [Socialization of agriculture in Ukraine]. Kiev: Borba Publishing House. [in Russian]
14. Khranova, V. (1992) Do problemy ukrayins'koyi mental'nosti. Zamist' peredmovy. Ukrayins'ka dusha. [To the problem of Ukrainian mentality. Instead of a preface. Ukrainian soul]. Kyiv: Phoenix. [in Ukrainian]
15. Polishchuk, I. (2001) Mental'nist' ukrayinstva: politychnyy aspekt. [The mentality of Ukrainians: the political aspect]. *Lyudyna i polityka. (Man and politics)*, 1, 86-92. [in Ukrainian]
16. Hordon, A. Krest'yanstvo vostoka: ystorycheskyy sub'ekt, kul'turnaya tradytsyya, sotsyal'naya obshchnost' [Peasantry of the East: Historical Subject, Cultural Tradition, Social Community]. Moskva: Nauka, 1989. [in Russian]
17. Koval'ova, N., Kornovenko, S., Malynovs'kyi, B., Mykhaylyuk, O. & Morozov, A. (2007) Ahrarna polityka v Ukrayini periodu natsional'no-demokratychnoyi revolyutsiyi (1917-1921). [Agrarian policy in Ukraine during the national-democratic revolution (1917-1921)]. Cherkasy: Ant.[in Ukrainian]
18. *Istoriya ukrayins'koho selyanstva*. (2006) Narysy v 2-kh tomakh. [History of the Ukrainian peasantry]. Kyiv: Naukova Dumka, 1. [in Ukrainian]
19. Hrymych, M. (2006) Zvychaye tsyvil'ne pravo ukrayintsev XIX-XX stolittya. [Customary civil law of Ukrainians of the XIX - early XX centuries]. Kyiv: Aristei.[in Ukrainian]
20. Nahorna, A. (1998) Politychna kul'tura ukrayins'koho narodu: istorychna perspektyva i suchasni realiyi. [Political culture of the Ukrainian people: historical perspective and modern realities]. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian]
21. Moisyeyeva, N. (1998) Mental'nist' i mistseve samovryaduvannya: vzayemozv'yazok, problemy, protyrichchya. [Mentality and local self-government: interrelation, problems, contradictions]. *Doctor's thesis*. Kharkiv. [in Ukrainian]
22. Antonovych, V. (1995) Try natsional'ni typy narodni. Moja spovid': vybrani istorychni ta publitsystychni tvory. [Three national types of folk. My confession: selected historical and journalistic works]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian]

23. Shanyn, T. (2003) Obychnoe pravo v krest'yanskom soobshchestve. . [Common law in the peasant community]. *Obshchestvennye nauky y sovremennost'. (Social sciences and modernity)*, 1, 116-121. [in Russian]
24. Dubrovskyy, S. (1923) Ocherky russkoy revolyutsyy. Sel's'koe khozyaystvo. [Essays on the Russian Revolution], 1. Moskva: Publishing House of the People's Commissariat of Land «New Village». [in Russian]
25. Verstyuk, V. (1992) Makhnovshchyna: selyans'kyi povstans'kyi rukh na Ukrayini (1918-1921). [Makhnovshchyna: peasant insurgent movement in Ukraine (1918-1921)]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
26. Hryhoriyiv, N. (1941) Ukrayins'ka natsional'na vdacha. [Ukrainian national character]. Winnipeg: Publication of the Ukrainian Publishing Union in Canada. [in Ukrainian]
27. Bovua, D. (1998) Bytva za zemlyu v Ukrayini 1863-1914. Polyaky v sotsio - etnichnykh konfliktakh. [The Battle for Land in Ukraine 1863-1914. Poles in socio - ethnic conflicts]. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian]
28. Hrytsak, Y. (1996) Narys istoriyi Ukrayiny. Formuvannya modernoyi ukrayins'koyi natsiyi XIX-XX st. [Essay on the history of Ukraine. Formation of the modern Ukrainian nation of the XIX-XX centuries]. Kyiv: Geneza. [in Ukrainian]
29. Dychkovs'ka, H. (1996) Svitohlyadni aspekty ukrayins'koho derzhavotvorennya v konteksti ideyi spravedlyvosti. [Worldview aspects of Ukrainian statehood in the context of the idea of justice]. *Heneza (Genesis)*, 1-2 (6-7), 194-195. [in Ukrainian]
30. Kovalevs'kyi, M. (1960) Pry dzherelakh borot'by: spomyny, vrazhennya, refleksiyi. [At the sources of struggle: memories, impressions, reflections]. Innsbruck: Published by Maria Kovalevs'kaya, Biblos. [in Ukrainian]
31. Chykalenko, Y. (1931) Shchodennyk (1907-1917). [Diary (1907-1917)]. Lviv: Chervona Kalyna. [in Ukrainian]
32. Kryzhanivs'ka, O. Selyans'ke hospodaryuvannya. [Peasant management] Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]

Vitalii S. Lozovyi

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, chief consultant,

National Institute for Strategic Studies, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5057-2838>

e-mail: lozovyi_v@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Lozovyi, V. (2021). Agricultural type of Ukrainian society of the Naddniproian region of the second half of the 19th - early 20th century: grounds for the formation of the fundamentals of domestic agrarism during the period of the revolution of 1917 – 1921. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 25, 71–78. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-25-Lozovyi

AGRICULTURAL TYPE OF UKRAINIAN SOCIETY OF THE NADDNIPRIANSK REGION OF THE SECOND HALF OF THE 19th -EARLY 20th CENTURY: GROUNDS FOR THE FORMATION OF THE FUNDAMENTALS OF DOMESTIC AGRARISM DURING THE PERIOD OF THE REVOLUTION OF 1917 – 1921

Introduction. *The urgent task today is to identify the relationships and determination of the way of life of peasants with revolutionary and state-building processes, the influence of the peasantry on the ideology and policy of various forms of statehood in Dnieper Ukraine, elucidating the origins and preconditions of Ukrainian peasantry.*

Purpose. *The purpose of the article is to define the essential characteristics of the Ukrainian society of Dnieper Ukraine of the second half of the 19th - early 20th centuries, to determine its type, to find out what basic elements became the basis for Ukrainian agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the Ukrainian revolution of 1917-1921.*

Methods. *The methodological basis of the study is a socio-cultural approach, which allows to explain how ethnic and social norms, values, ideals, stereotypes, traditions of the Ukrainian peasantry inherent in agrarian society largely determined socio-political processes and influenced the emergence of domestic agrarianism in 1917-1921.*

Results. *At the beginning of the twentieth century despite the modernization processes, the Ukrainian society of the Dnieper region remained largely an agrarian society, which was determined by the following characteristics: the dominance of the peasantry in the social structure; life in the system of interaction "man-nature", land as the greatest good and basic value, dominance in the economy of agricultural production with the use of simple technologies; social organization of the patriarchal type, the importance of the institution of the family, the existence of the family peasant economy as the main production unit, which has a natural-consumer character; the importance of the rural community as a social integrator with its economic, administrative and social functions; solidarity in the community and distrust of the outside world (state, city, gentlemen, etc.); traditional system of social norms and values, the defining place of manual labor as a high value, moral duty, social status and legitimization of property and wealth; peasant notions of justice and the dominance of customary law; locality of interests, particularism, low social mobility; conservatism, inertia, low perception of innovations, focus on stability; the peasant consciousness has a patriarchal-religious character, the lack of mass education; low national identity, the relationship of peasant social and national demands.*

Originality. *The results of the research obtained by the author are scientifically significant and new. They significantly expand and supplement previous knowledge about the grounds for the formation of Ukrainian agrarianism.*

Conclusion. *The article identifies the essential characteristics of the Ukrainian society of the Dnieper region and states that in the second half of the 19th - early 20th centuries it was a society of a predominantly agrarian type. It was found that the reasons for the formation of domestic agrarianism in the days of the Ukrainian Revolution of 1917 - 1921 were: in the economic sphere - agricultural production, the main subject of labor in which is land and constantly associated with the activities of the peasant; in the political sphere - peasant democracy in the form of self-government of the rural community; in the social sphere - the contradiction between the "small local society" of the village and the "big society" personified by the city and the government; in the legal sphere - the vision of social justice, which existed in customary law, where the right of ownership is associated with manual labor; in the spiritual and socio-cultural sphere - the traditional patriarchal nature of the peasant consciousness.*

Key words: *peasantry, Ukraine, agrarian type of society, agrarianism, community, state formation, Ukrainian revolution of 1917 - 1921.*

Received 01.12.2020

Accepted 16.04.2021